

Міністерство культури і мистецтв України
Харківський державний інститут культури

Культура України

Збірка статей
Випуск 4

Бібліотека ХДАК
інв. № 431748

Харків ХДІК 1997

С.І.Лиман

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ І КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКА ПРОБЛЕМА В ПРАЦЯХ МЕДІЄВІСТІВ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ. (1880 -1917)

Характерною рисою розвитку вітчизняної медієвістики кінця ХІХ - початку ХХ ст. було зростання дослідницького інтересу до історії середньовічної, головним чином православної, церкви і культури. Перш за все, це було зумовлене тим, що розповсюдження в Росії позитивістської методології з її тезою про багатофакторність історичного розвитку збіглося з ювілеєм слов'янських першовчителів.

Першою роботою на дану тему стала об'ємна праця П.О.Терновського "Греко-восточная церковь в период вселенских соборов" [21]. При цьому найбільшу цінність у науковому відношенні мав докладний нарис ученого о іконоборство.

За історичною значимістю П.О.Терновський порівнював іконоборство з епохою виникнення християнства і Реформацією [21, с.500]. "Весь Іконоборчий період, писав він, - не є хаотична купа подій, здійснених сваволею окремих осіб, а законозібрані взаємодії внутрішніх сил" [21, с.474]. У числі цих сил він назває новаторів-іконоборців, консерваторів-ортодоксів, антицерковних павликіан, які протистоять один одному і відповідають, на його думку, ліберальній, консервативній та радикальній течіям. Аналізуючи погляди членів цих трьох партій, П.О.Терновський дійшов висновку, що "питання про взаємини двох влад - духовної та світської - є рушівним нервом візантійської імперії протягом усього іконоборчого періоду" [21, с.507]. Згідно з утвореними партіями, на думку автора, в іконоборчу епоху визначились три типи влаштування християнського суспільства: офіційна церква, клерикальна держава та антицерковне сектанство [21, с.526]. Проте слід зауважити, що П.О.Терпиловський не зважив у своєму дослідженні на роль і міру впливу на урядову політику найрізноманітніших світських соціальних сил: чиновництва, знаті, городян, селянства. У світлі останніх досліджень [20] подібний підхід до розв'язання даної проблеми видається однобоким.

На ширшій джерельній основі до іконоборчої епохи звернувся М.С.Гроссу у своїй магістерській дисертації "Преподобний Феодор Студит. Его время, жизнь и творения" [4]. Відповідно до завдань своєї праці М.С.Гроссу намагався розкрити церковно-суспільну діяльність Феодора, його заходи з реорганізації монастирського життя, нарешті, зміст його догматико-полемічних творів і листів, які становили основу джерельної бази дослідження поряд із двома "Життями преподобного Феодора".

Головною ідеєю роботи М.С.Гроссу стала його теза про те, що виступ Феодора Студита проти Іконоборчої політики візантійських імператорів був продиктований не його особистою егоїстичною метою, не прагненням посилити монашество, що не підтримувало іконоборців, а “виключно високим євангельським ідеалом християнського життя, яким він хотів надихнути суцільне йому візантійське суспільство, щоб вивести його зі стану моральної апатії” [4, с.68]. Використовуючи творіння Феодора, М.С.Гроссу доводив, що настоятель Студійського монастиря прагнув не піднести церкву над державою, що згодом мало місце на Заході, а лише захистити її від спроб імператорів перетворити церкву в “одну з підкорених державі службових установ” [4, с.65].

Проте, загальна концепція Іконоборчого руху М.С.Гроссу хибус очевидною однобокістю, оскільки у зазначеному явищі він вбачав передусім етнічну боротьбу грецького населення, зацікавленого у цілісності імперії, але розколотою на партії проти “азіатсько-інородного елемента”, який посів “вельми стійку, бойову щодо корінного грецького населення, позицію” [4, с.158]. Саме після того, як цей азіатсько-інородний елемент прийшов до управління імперією, і починається, на думку М.С.Гроссу, його наступ на грецьку церкву, приниження її авторитету, придушення її самостійності, зневага до її канонів і звичаїв” [4, с. 159]. Той факт, що в іконоборстві знайшла своє відображення боротьба за владу між провінційною і столичною знаттю, є у наш час хрестоматійним, однак, надміру спрощене трактування цього явища, запропоноване М.С.Гроссу, не зважало на соціальні зміни, що намітилися в той час у Візантії.

Історія різних ересей у візантійській церкві стала головною темою досліджень М.С.Гроссу, який у своїй творчості пильну увагу приділяв і суті богомільства. Найповніше це питання було розкрито у його статі “К истории византийских богомилов”. [3]. Вірний своїй ідеї про переважно “азіатсько-інородний” характер різних ересей у візантійській церкві, М.С.Гроссу доводив, що після спалення у 1188 р. єпископа Василя богомільство особливого співчуття серед візантійського населення не зустрічає. У жодній праці візантійський богомилів, підкреслює автор, ми не знаходимо богомільства у чистому вигляді: це скоріше мессаліане, свхіти, які тільки сприйняли у своєму вченні деякі богомільські елементи [3, с.611]. Автор з ортодоксальних православних позицій оцінював догматику вчення богомилів, однозначно вважаючи її лженаукою й оманною [3, с.612]. Зауважимо, що подібне твердження зближувало М.С.Гроссу з висловлюваннями С.М.Палаузова та К.Іречка. Так, С.М.Палаузов зображував богомільство як темне й богохульне вчення, несприйнятне для здорового глузду [14, с.42]. “Порочним і черствим” назвав богомільський рух К.Іречек. За його необгрунтованою думкою, цей рух полегшив туркам оволодіння Балканським півостровом [7, с.210]. Менш упереджено суть богомільства оцінював А.С.Лебедєв, який працював у ці роки в Україні. Він не залишив після себе

дослідження, спеціально присвяченого цій темі, але його бачення богомільства було докладно розкрито у виданому курсі його лекцій. Порівнюючи богомилів з павликіанами, А.С.Лебедев звертав увагу передусім на різке заперечення богомілами основ існуючого державного ладу [11, ч.1, с. 240]. Визначення насамперед соціального характеру богомільського руху зближувало А.С.Лебедева з висновками, яких дійшов у своїй монографії "Южные славяне и Византия в X в." М.С.Дрінов [5, с.74, 78]. Саме ця точка зору на суть богомільства як на широкий еретичний антифеодальний рух утвердилася згодом у сучасній медієвістиці [6, с.29].

Джерелознавчий аспект богомільської проблеми став предметом докторської дисертації М.Г.Попруженка "Синодик царя Бориса" [17]. До М.Г.Попруженка до "Синодика" вже звертались С.М.Палаузов та М.С.Дрінов, однак всебічні дослідження цього важливого джерела для внутрішньої історії Болгарії XIII - XIV ст. не провадили.

М.Г.Попруженко поставив своїм завданням як публікацію, так і дослідження самого тексту. Перша частина - публікація "Синодика" за Софійським списком № 55, Дріновським списком і текстом грецького синодика, який лежав у основі цих рукописів, з двома чинопослідуваннями про вінчання цариці та молитва "на поставленіє царя і цариці". Поряд з болгарським М.Г.Попруженко дав паралельний грецький текст. До другої частини книги автор вмістив дослідження "Синодика", в якому він підтвердив уже висловлену С.М.Палаузовим думку, що що пам'ятку за Софійським списком слід віднести до XIV ст., визначив склад статей, встановив, що "Синодик" у своїй основі був написаний відразу однією особою, про що свідчив почерк основних частин рукопису, до якого лише з плином часу вносилися додаткові запозичення. Нарешті, вчений підкреслив значення "Синодика" не тільки як пам'ятки літературної діяльності в Болгарії у XIII - XIV ст., але і як джерела для вивчення її внутрішнього життя [17, с.49,72].

Якщо висновки лінгвістичного характеру викликали загалом несхвальний, але справедливий відгук критики [9, с.3] (автор, зокрема, неясно висловився щодо того, до якого періоду болгарської мови відноситься мова розглядуваного тексту), то в тій частині дослідження, яка торкалася значення "Синодика" як історичного джерела, М.Г.Попруженко зробив цілу низку цінних, важливих висновків. Вивчення тексту дало змогу вченому встановити, що в основу "Синодика" було покладено різні статті проти еретиків і передусім - проти вчення богомилів [17, с.72]. З цієї точки зору головне значення пам'ятки полягає, за автором, у тому, що вона дає важливі офіційні дані для вивчення богомільства, включаючи і його історію, які відсутні в інших джерелах [17, с. 127]. "Внаслідок цього, - зазначав М.Г.Попруженко, - "Синодик царя Бориса" серед інших пам'яток, що дають матеріал для розкриття суті богомільства, має бути поставлений на чільне місце" [17, с. 126]. Важливість Синодика як джерела для історії богомільства

полягала, за автором, і в тім, що богомільство було зображене тут не такими похмурими фарбами, як, наприклад, у "Паноплії" Зигабена і "Слові" Козьми Пресвітера [17, с. 126]. Видання М.Г.Попруженка відкривало широкі можливості для дослідження історії богомільства.

Пам'ятки з історії богомільства вивчав і К.Ф.Радченко. Як важливе джерело, що містить у собі цінні відомості про богомільство, він, зокрема, ввів до наукового обороту твір Євфимія Зигабена, відомий до К.Ф.Радченка лише в невеликому уривку. Зазначений твір був знайдений ученим у двох списках грецьких рукописів XIV ст., виявлених у Віденській Придворній бібліотеці. Текст невеликий за обсягом, наведений мовою оригіналу, не супроводжувався необхідним науково-довідковим апаратом. Його замінювали загальні міркування К.Ф.Радченка, який через порівняльний метод і текстологічний аналіз установив, що "Посланіє Євфимія" було написано не пізніше 80-х років XI ст. [18, с.4,9]. Відкрите джерело містило в собі виклад особливостей богомільського вчення і, передусім, відомості про один із крайніх напрямків богомільства - люциферіанство [18, с.5].

Джерелознавча робота з історії православної церкви велася в розглядуваний період і з інших проблем, не пов'язаних з богомільською тематикою. Особливе місце серед них посідали дослідження і публікація творів отців церкви. Так, за період з 1880 по 1917 рр. практично в кожному номері журналу "Труды Киевской духовной академии" видавали праці Тертуліана, Августина та Ієроніма, однак це видання здійснювалося з навчальною метою. Дійсно науковий характер мала докторська дисертація К.Д.Попова "Блаженный Диадокх V века, епископ Фотики Древнего Эпира и его воззрения" [15]. Посідаючи в Київській духовній академії кафедру патристики, вчений виділяв у цій науці не тільки богословську, але й історичну основу. Тому задумана ним праця мала складатися з двох томів: перший з них повинен був містити текст грецькою мовою з паралельним російським перекладом творів Діадохса і короткі свідчення про єпископа його сучасників, другий - історичне дослідження особливості Діадохса та його творів [15, с. 111]. Смерть К.Д.Попова залишила його працю завершеною лише наполовину, а рукопис його другої частини, на жаль, виявити не вдалось. Таким чином, праця вченого у тому стані, в якому вона з'явилась у друці, мала вигляд публікації трьох творів цього зовсім недослідженого церковного діяча: "Блаженного Диадокха, епископа Фотики, что в Эпире Иллирийском, слово аскетическое", "Диадокха, епископа Фотики Эпирской, слово на вознесение господи нашего Иисуса Христа", "Блаженного Марка Диадокха слово против ариан". Тексти творів Діадохса супроводжувалися, окрім російського паралельного перекладу, передмовою, примітками і різночитаннями.

Зразкове за науковою думкою, видання К.Д.Попова було насамперед покликане дати позитивну відповідь на існуючу в патристиці проблему історичності Блаженного Діадохса. Вміщені у прижиттєвому виданні

К.Д.Попова десять свідчень про особу Блаженного Діадоха, наведені як у оригіналі, так і в перекладі [15, с.1-15], були незаперечними даними, які підтверджували існування реального Діадоха та його авторство трьох вищеназваних творів.

Проміжне становище між дослідженнями історії церкви та культури посідала кирило-мефодіївська тематика, яка традиційно приваблювала пильну увагу славністів різних країн і, насамперед, Російської імперії [1, с. 22]. Для слов'янських народів, зобов'язаних солунським братам азбукою, поширенням християнства і перекладом богослужбових книг, діяльність Кирила та Мефодія, звичайно, викликала величезний інтерес. Ювілей слов'янських першовчителів також викликав у 80-ті рр. XIX ст. велику літературу з цього питання. В основній масі праці за цією темою, носили бібліографічний та історіографічний характер [2;16]. Ця обставина була зумовлена необхідністю підсумувати багатолітню діяльність вітчизняних істориків у цій галузі, а також появою нових важливих джерел (зокрема, збірники листів папи Іоанна VIII, що належив Британському музею), без ґрунтовного вивчення яких подальші дослідження з зазначеної проблеми були неможливими.

Серед робіт, присвячених безпосередньо життю і діяльності солунських братів, найбільший інтерес викликає твір І.Г.Малишевського "Святыя Кирилл и Мефодий", а також нарис "Судьба славянской церкви в Моравии и Паннонии при учениках Св. Кирилла и Мефодия", який став продовженням попередньої публікації.

Після праць П.О.Лавровського й О.Д.Воронова, що з'явилися в 60-70-ті рр. XIX ст., дослідження І.Г.Малишевського було найзначнішим із робіт про солунських братів, опублікованих в Україні. Незважаючи на те, що в основу твору були покладені відомі Паннонські житія, автор успішно використав і нові джерела.

У своїх міркуваннях І.Г.Малишевський дотримувався в основному традиційних для вітчизняної історіографії поглядів з цього питання. Так, на думку вченого, у проблемі віри в утворенні у IX ст. слов'янських держав "відчувається питання про національну самобутність, самостійне існування, влаштування і розвиток" [12, с.6, с. 194]. При цьому візантизм І.Г.Малишевський вважав силою не менш ворожою слов'янам, ніж латинсько-католицький світ. Подібно до П.О.Лавровського [10, с.488], І.Г.Малишевський зображує братів до кінця послідовниками православної віри. Він зазначав, що "почесті, що їх удостоївся Кирило при його похованні у Римі, не служили запорукою міцності доброго ставлення Риму до головної справи слов'янського вчителя і до його слов'янської церкви" [12, № 8, с. 551]. Серед питань, які було порушено під час суду Мефодія в Римі, основним він вважав питання про віру [12, № 5, с. 92]. Зауважимо, що проблема взаємин слов'янських першовчителів із західної церквою традиційно була головною темою у вітчизняних працях з історії Кирила і Мефодія [16, с.4].

Незважаючи на низку спірних моментів, відзначених критикою (перш за все - твердження автора про те, що ідея перекладу всіх святих книг слов'янською мовою і введення богослужіння цією мовою належала виключно Кирилові), робота І.Г.Малишевського була удостоєна престижної Макарівської премії. Про значення цієї праці як зведення історичних і джерелознавчих даних, актуальних і досі, свідчить сучасна історіографічна література [19, с. 241; 8].

Вельми новаторською була спроба І.Г.Малишевського простежити долі слов'янської церкви в Моравії і Паннонії по смерті першовчителів [13]. Ця праця стала продовженням попереднього дослідження. Основними її джерелами були "Житіє Св. Климента" та папські листи.

Діяльність учнів Мефодія, яка полягала у "виконанні волі вчителя" [13, № 3, с. 417], І.Г.Малишевський протиставляє проявам настроїв ворожої Моравії та її слов'янської церкви латино-німецької імперії [13, № 6, с. 208]. При цьому підкорення Моравії угорцями вчений вважав меншим злом для слов'ян, оскільки при цих завойовниках слов'янам адалось, за думкою вченого, зберегти риси самобутньої культури там, де їм загрожувало незмінне придушення німцями [13, № 6, с. 230]. Це нове дослідження І.Г.Малишевського, незважаючи на його очевидну антинімецьку та антикатолицьку спрямованість, було безперечним позитивним моментом у розробці медієвістами України церковної історії ранньосередньовічних чехо-моравських земель. У дореволюційній вітчизняній історіографії воно стало найповнішим висвітленням діяльності у Моравії наступників солунських братів.

Роботи медієвістів України в галузі історії зарубіжної православної церкви посідали істотне місце серед досліджень за церковно-історичною тематикою. У кінці ХІХ - на початку ХХ ст. вони охоплювали, головним чином, епоху раннього середньовіччя й були переважно присвячені двом великим проблемам: історії різних ересей і кирило-мефодіївській тематиці. Учені, які зосереджували увагу на вивченні даних сюжетів, дотримувались в основному традиційних поглядів, що було почасти зумовлено ювілейним характером, політичною спрямованістю окремих робіт. Найбільших успіхів у дослідженні різних сторін історії зарубіжної православної церкви досягли у цей період М.Г.Попруженко, який розглянув одне з найважливіших джерел з історії богомільства - "Синодик царя Бориса", К.Д.Попова, котрий довів історичність Блаженного Діадоха, І.Г.Малишевський, чий роботи з історії слов'янських першовчителів і стану слов'янської церкви в Моравії по смерті Мефодія досі не втратили наукового значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернштейн С.Б. *Cyrrillo-Methodian в России* // Учёные записки Тартусск ун-ва. - 1983. - Вып. 649. - С. 22-29.
2. Воронов А.Д. *Научное движение по вопросу о Святых Кирилле и Мефодии* // Труды Киевск. духовной акад. - 1881. - №8. - С. 398-416.
3. Гроссу Н.С. *К истории византийских богомилов* // Труды Киевск. духовной акад. - 1913. - Т. 3. - С. 589-612.
4. Гроссу. Н.С. *Преподобный Феодар Студит. Его время, жизнь и творения.* - К., 1907.
5. Дринов М.С. *Южные славяне и Византия в X в.* // Чтения в "Обществе истории и древностей российских". - 1875. - Кн. 3. - №7-8. - С. 1-142.
6. Б.Зенгер Я.С. *Средневековые ереси* // Некоторые вопросы всеобщей истории. - Челябинск, 1975. - Вып. 10. - С. 24-54.
7. Иречек К. *История болгар.* - Одесса, 1878.
8. Истрин В.А. *1100 лет славянской азбуки.* - М., 1988.
9. Лавров П.А. *К вопросу о Синодике царя Бориса.* Одесса, 1899. - Рец. на книгу Попруженко М.Г. *Синодик царя Бориса.* - Одесса, 1899.
10. Лавровский П.А. *Святые Кирилл и Мефодий как православные проповедники и учителя у западных славян* // Духовный вестник. - 1863. - № 5. - С. 21-44.
11. Лебедев А.С. *Церковная история.* В 3 т. - Харьков, 1902. - Т. 1.
12. Мальшевский И.И. *Святые Кирилл и Мефодий* // Труды Киевск. духовной акад. - 1885. - № 5. - С. 84-121; № 6. С. 149-208; № 7. - С. 380-419; № 8. - С. 526-581; № 9. - С. 49-105; № 10. - С. 175-310; № 11. - С. 424-469.
13. Мальшевский И.И. *Судьбы славянской церкви в Моравии и Паннонии при учениках Св. Кирила и Мефодия* // Труды Киевск. духовной акад. - 1886. - № 3. - С. 417-454; № 5. - С. 73-110; № 6. - С. 198-230.
14. Палаузов С.Н. *Избранные труды.* - София, 1974. - Т. 1.
15. Попов К.Д. *Блаженный Диадок (V в), епископ Фотики Древнего Эпира и его творения:* В 2 т. - К., 1903. - Т. 1.
16. Попруженко М.Г. *Заметки по Кирило-Мефодиевскому вопросу.* - Одесса, 1892.
17. Попруженко М.Г. *Синодик царя Бориса.* - Одесса, 1899.
18. Радченко К.Ф. *Малоизвестное сочинение Евфимия Зигабена, трактующее о богомилах.* - Нежин, 1902.
19. *Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь.* - М., 1979.
20. Сорочан С.Б. *О политической роли и идейной ориентации торгово-промышленного населения Византии в эпоху иконоборчества* // Вестник Харьковск. ун-та. - 1992. - № 362. - Вып. 26. - С. 91-101.

21. Терновский Ф.А. Грековосточная церковь в период вселенских соборов. - К., 1883.